

ЧАРЛЗ ТІЛІ,

професор Колумбійського університету

Державне ресурсовилучення і демократія¹

Abstract

The author's complex argument is built on two components. First, whether rulers acquire their means of rule by producing those means, buying them with monopolized goods, or extracting them from subject populations deeply affects the character of rule. Second, over the long run democratization only occurs when rulers come to rely on citizen compliance for their means of rule.

The first component implies that students of fiscality could effectively strengthen their theories by considering the whole range of state-sustaining resources before closing in on taxation as a special way of acquiring those resources. The second component implies that students of fiscality are following the spoor of democratization and, for that matter, de-democratization. Thus, we can track down the causes of fundamental changes and variations in political regimes.

Ви, напевно, не замислювалися над тим, що авторитаризм Людовіка XIV побічно проторував шлях до демократизації і що авторитаризм Володимира Путіна так само може бути початком шляху до демократії. Я мушу дещо прояснити, щоб позначити паралелі між цими неприховано жорсткими автократами, і, понад те, маю на меті визначити їхній внесок у розвиток демократії у віддаленій перспективі. Але це, принаймні, має відкрити деякі вельми евристичні способи міркування з приводу оподаткування, фінскальної соціології та державного ресурсовилучення із більш загального погляду.

Отямившись від близького до розпаду стану у Франції часів Фронди (1648–1653) і захопивши у 1661 році, за неоціненної підтримки Жана-Батіста Кольбера, владу у свої руки, Людовік XIV півстоліття присвятив

¹ Доповідь на конференції “Funding the State” (Northernwestern University), 4 травня 2007 року.

зміцненню апарату центральної влади. Спираючись на адміністративні нововведення колишніх перших міністрів Рішельє і Мазаріні, він замінив регіональних губернаторів, які мали широку автономію, інтендантами, які діяли за вказівкою короля. Він розгромив, скоротив і підкорив собі великі протестантські анклави, що збереглися від доби релігійних війн XVI століття. Він прилучив раніше роздіблене французьке дворянство до ритуалів свого пишного двору. Він настільки жорстоко придушив повстання проти державного — зокрема й фіскального — втручання, що вони практично зійшли нанівець, хоча до 1653 року постійно вибухали у країні. Хоча вони із Кольбером, замість просто підвищити рівень оподаткування, широко застосовували такі методи, як примусові позики й продаж посад, Людовік XIV вибудував таку фіскальну систему, яка приносила доходи, що давали змогу вести міжнародні війни досі нечуваної дорожнечі й інтенсивності.

Політичні режими розрізняють за багатьма параметрами: масштабами, багатством, геополітичним положенням, формальною структурою та низкою інших. Щоб зрозуміти, до якого типу належать політичні перетворення, започатковані Людовіком XIV і Володимиром Путіним, спершу слід звернутися до двох фундаментальних параметрів: демократії та дієздатності держави. Дієздатність держави означає *міру того, наскільки втручання державних агентів у наявні недержавні ресурси, види діяльності та міжособистісні відносини впливає на наявні розподіли цих ресурсів, видів діяльності й міжособистісних відносин, а також на взаємозв'язок між цими розподілами*. (Скажімо, керований державою перерозподіл багатства практично неминуче приведе не лише до перерозподілу ресурсів серед населення, а й до змін взаємозв'язку між географічними розподілами багатства і населення.) За режиму з високим, відповідно до цього стандарту, показником впливу будь-яка дія державних агентів суттєво впливає на ресурси, діяльність і міжособистісні відносини громадян. За режиму з низьким показником впливу наслідки діяльності державних агентів дуже обмежені, хоч би як вони намагалися змінити стан справ. Людовік XIV підвищив дієздатність французької держави від жалюгідного рівня середини XVII століття до такої могутності, перед якою на момент смерті Людовіка 1715 року тремтіла вся Європа.

А що з демократією? Можна упевнено стверджувати, що 1661 року народ Франції мав справу із чимось на кшталт демократії у найліпшому разі на місцевому рівні. Будемо розглядати демократію як міру масовості, рівності, зобов'язувальної сили і захищеності голосу підпорядкованого цій державній владі народу стосовно питань функціонування держави. Якщо в державних питаннях голос народу стає дедалі масовішим, ґрунтованим на рівності, впливовим і захищеним від сваволі державних агентів, тоді має місце демократизація. Відповідно, дедемократизація означає звуження представництва і нерівність голосів, зниження впливу народу на діяльність держави і/або зниження захищеності цього народного голосу від дій державних агентів. Згідно із цими стандартами Людовік XIV здійснив масштабну дедемократизацію французького режиму, при цьому колосально посиливши дієздатність своєї держави. У двовимірному просторі, де точка в лівому нижньому куті відповідає малодієздатній недемократії, а в правому верхньому — висо-

кодєздатній демократії, графік здійснюваних Людовіком перетворень являє собою лінію, що йде вгору вздовж осі впливу і назад уздовж осі демократії й означає рух до високодєздатної недемократії.

Як же, в такому разі, можна уявити Людовіка XIV правителем, який відкрив шлях до демократії? Чи не є це твердження суперечливим за суттю? Жодною мірою, щойно ми почнемо розрізняти короткострокові й довготривалі перетворення режимів. Далі я обґрунтую цю відмінність і викладу свою аргументацію. Але зараз дозвольте звернути вашу увагу на чотири моменти історії Людовіка XIV: 1) зміцнення апарату центральної влади, 2) посилення пріоритету держави щодо доступу до ресурсів, що підтримують державу, таких як податки, робоча сила й озброєння, 3) обмеження впливу і сили конкуруючих центрів ґрунтованої на насильстві автономної влади і 4) зростання залежності легітимності дій держави від згоди громадян, нехай під тиском сили, нехай і вимушеної.

Тож як ці чотири моменти, зрештою, ведуть до розвитку демократії? Жоден режим не в змозі у тривалій перспективі підтримувати відносно масовий, ґрунтований на рівності, наділений зобов'язувальною силою і захищений голос народу, не маючи міцної центральної влади. Цей вплив передбачає пріоритет у доступі до ресурсів, що підтримують державу. Існування конкуруючих центрів, наділених автономною, ґрунтованою на силі, владою, таких як усобні війська або великі землеволодіння, перешкоджає бодай якомусь розвитку демократії стосовно прийняття рішень. А залежність від згоди громадян (а не, приміром, зовнішніх спонсорів або державної монополії на цінні товари) у повсякденній діяльності держави призводить у найближчій перспективі до безперервних торгів (нехай асиметричних) за засоби здійснення державної діяльності. У довготривалій перспективі це також призводить до, принаймні, можливості виникнення організованого опору.

Тепер зрозуміло, чому авторитарний Володимир Путін може, нехай несвідомо, відкрити шлях до встановлення у віддаленій перспективі демократії в Росії? Пригадаймо обставини приходу Путіна до влади. Росія вже переживала поворотний, рішучий момент демократичних надій. У 1988 році очікування стрімко зростали. У той час РРФСР, поза всяким сумнівом, усе ще домінувала в Радянському Союзі, а не існувала як незалежна держава. Михайло Горбачов, росіянин за національністю, Генеральний секретар ЦК КПРС і (з цього року) Голова Президії Верховної Ради СРСР, очолив рух до *гласності* (політичної відкритості) й *перебудови* (економічних і політичних перетворень). На історичній XIX партконференції, яка розпочала свою роботу наприкінці червня 1988 року, Горбачов зробив дуже оптимістичну доповідь тривалістю три з половиною години.

Неупереджений “Annual Register” резюмував доповідь Горбачова як заперечення сталінізму і заклик побудувати нове суспільство зі збереженням переваг соціалізму:

“Хоча неможливо детально описати таке суспільство, соціалізм такого типу буде системою “істинних цінностей”. Метою всього соціального розвитку, від економіки до духовного життя, буде задоволення потреб народу. Буде динамічна й передова економіка, побудована на основі різноманітних форм власності й участі трудящих, яка поєднуватиме цен-

тральне планування в широких масштабах із великою часткою автономії для окремих підприємств. Будуть задоволені основні потреби всіх і кожного, у тому числі щодо здоров'я, освіти та житла, але крім того здібності індивіда, наскільки можливо, будуть заохочуватися як морально, так і матеріально. Таке суспільство матиме високий рівень культури і моралі і керуватиметься системою "справжньої й послідовної демократії" (AR USSR, 1988).

Горбачов стверджував, що Радянський Союз, і Росія зокрема, ступає на шлях демократизації. Проте, як відзначає репортер "Annual Register", економічні показники СРСР знижувалися, а серед неросійських національностей Союзу популярними були заклики до автономії, ба навіть незалежності. Попри проголошення Горбачовим відкритості й перебудови, безперешкодного переходу до демократії в національному масштабі не відбулося.

Дев'ять років по тому, 1997-го, коли Радянський Союз уже розпався, Росія переживала запеклу боротьбу за політичний контроль. Протиставивши спробам Горбачова зберегти залишки Союзу, лідер російського націоналізму Борис Єльцин 1991 року прийшов до влади. У 1993 році Єльцин зміцнив своє становище, придушивши правий парламентський путч. Згодом Єльцин переміг на президентських виборах 1996 року, але до 1997-го його здоров'я вже серйозно похитнулося, що призвело до шаленої бійки за вплив у президентському оточенні. У той час "Register" не міг похвалитися добрими новинами про внутрішньополітичну ситуацію в Росії:

"У 1997 році триває боротьба між найбільшими фінансово-промисловими групами країни, що охопила найбільші банки, ключові галузі економіки, а також газети й телевізійні станції, які перебувають під їхнім контролем. Загальна політична ситуація вирізнялася відносною стабільністю, за винятком далекосяжних перестановок в уряді, що відбувалися навесні. Однак все це відбувалося на тлі дедалі більшого економічного спаду і поглиблення соціальної нерівності поряд із розгулом організованої злочинності та корупції" (AR Russia, 1997).

У цей час практично автономні олігархи отримували прибуток від захоплених раніше державних активів, приватні охоронні структури (що походили переважно з колишніх структур державної безпеки та розформованих військових підрозділів) нарощували контроль над сферою безпеки, а пересічні росіяни чіплялися за останні острівці соціалістичної структури соціального захисту [5;10;15;16].

Для ще не зміцнілої російської демократії настало лихоліття.

Наприкінці 1999 року знесилений Єльцин подав у відставку з посади президента, відкривши шлях прем'єр-міністрові Володимирі Путіну. Путін, кадровий офіцер-розвідник, який очолював Федеральну Службу Безпеки (посткомуністичну наступницю КДБ), навіть не намагався будувати демократію. Понад те, в перебігу тріумфальної для нього виборчої кампанії 2000 року він відмовився брати участь у дебатах із кандидатами-суперниками. Але у своїх публічних заявах він наполягав на необхідності відновлення сильної держави й належним чином побудованого ринку. Він також обіцяв вжити жорстких заходів проти "ісламських фундаменталістів", котрі, за його словами, становлять загрозу для Чечні та інших регіонів Кавказу.

Обійнявши свою посаду, він невдовзі обмежив повноваження регіональних губернаторів, тоді ж розпочався тиск на ЗМІ й наполегливе приборкання місцевих “олігархів” — капіталістів від бізнесу і ЗМІ, які впродовж 1990-х років зробили свої мільярди та здобули виняткову автономію. Путін зміцнював дієздатність держави за рахунок демократії [5].

Тривало посилення центральної влади. У 2004 році “Annual Register” писав:

“Росія завершувала рік, уже перебуваючи на шляху до більш авторитарної держави, і — всупереч очікуванням ліберальних груп, здебільшого витіснених на узбіччя російської політики, — здавалося малоімовірним, що країна повторить долю сусідньої України й політичний істеблішмент відступить перед лицем народної революції. Події в Росії у 2004 році розвивалися під впливом двох чинників: дій уряду у відповідь на терористичні вилазки чеченських сепаратистів за межі республіки, мішенню найжахливішої з яких стали діти в школі міста Беслан у Північній Осетії; та урядової кампанії проти “олігархів” з метою відновити контроль над енергетичними активами, що вилилася в епопею із “Юкосом”. Населення переважно позитивно сприйняло кампанії проти Чечні та проти олігархів” (AR Russia, 2004).

Розглянемо здійснені за наказом уряду Путіна арешт, обвинувачення та ув’язнення Михайла Ходорковського, голови найбільшої приватної енергетичної компанії країни “Юкос”. Це приклад здійснюваної Путіним невблаганної кампанії з повернення контролю над запасами нафти й газу з метою зміцнення особистої політичної влади й усунення неприборканих капіталістів-“олігархів”, які можуть скласти йому політичну опозицію. Невдовзі контрольована державою енергетична корпорація стала найбільшим у світі постачальником природного газу. Володіючи майже чвертю розвіданих світових запасів природного газу, путінська Росія використовує сферу енергетики для розширення свого міжнародного впливу. У 2006 році Словаччина імпортувала з Росії 100% свого газу, Болгарія — 94%, Литва — 84%, Угорщина — 80%, Австрія — 74%, Німеччина — 40%, Італія — 30%, Франція — 25% [12, с. 61]. Вочевидь монополізація державою енергетичних запасів дала їй змогу суттєво збільшити свій вплив як усередині країни, так і на міжнародній арені.

Вплив усередині країни відчули на собі громадяни Росії. 2004 року уряд Путіна вжорсткішав нагляд над ЗМІ, вдавшись до переслідування вчених і бізнесменів, які були помічені в організації політичної опозиції або чимось недовгодили державній владі. Наприклад, у квітні 2004 року Московський міський суд засудив 41-літнього московського вченого Ігоря Сутягіна до 15 років ув’язнення за зраду Батьківщині і шпигунство. Наприкінці 1990-х років Сутягін допомагав здійснювати профінансований урядом Канади дослідницький проект, присвячений дослідженню взаємин між цивільними і військовими у 12 країнах колишнього СРСР і колишнього Варшавського договору, зокрема й у Росії. Сутягін не мав доступу до військових або розвідувальних таємниць. Працюючи в Москві в Інституті США і Канади (свого часу великому центрі з розроблення стратегій *гласності і перебудови*), Сутягін організував інтерв’ю з лідерами 12 країн із використанням

стандартизованого дослідницького інструментарію. Суд визнав його винним (якщо вірити зовнішнім джерелам, несправедливо) в переданні державних таємниць британській та американській розвідкам.

У 2005 році уряд Путіна ухвалив кілька законів, спрямованих на зміцнення держави. Новими законами скасовувалися прямі вибори губернаторів, а також практика голосування на парламентських виборах за єдиним виборчим округом, посилювалися умови реєстрації політичних партій і збільшувався прохідний бар'єр для потрапляння партій до парламенту. Уряд розпочав також розгляд законів щодо радикального обмеження автономії неурядових організацій. Організації з прав людини, що працюють на Кавказі, зазнали потужного тиску, а Товариство російсько-чеченської дружби виявилось об'єктом кримінальних справ за розпалювання расової ненависті й порушення податкового законодавства [8, с. 3]. У термінах масовості, рівності, захищеності та зобов'язувальної сили народного голосу режим Путіна вочевидь дедемократизував Росію.

Росія просувалася в бік демократії від 1985 року, відчутно втрачаючи дієздатність держави, потім повернула назад і в тому, і в тому плані. Щороку розташована в Нью-Йорку організація "Freedom House" використовує детальні опитувальники з метою оцінювання кожної незалежної держави світу стосовно дотримання політичних прав і громадянських свобод, оцінюючи результати за шкалою від 1 (найкращий) до 7 (найгірший). У 1991–1992 роках "Freedom House" ставив Росії 3 бали і за політичні права, і за громадянські свободи, — звісно, вельми посередньо, з нашого та "Freedom House" погляду, але значно краще, ніж 6 щодо політичних прав і 5 щодо громадянських свобод у 2005 році [6]. Результати президентських виборів 2004 року, на яких Путін набрав 71,4% голосів, а його найближчий суперник — 13,7%, викреслили також і відкриті конкурентні вибори із заявок Росії щодо визнання її демократичною. У 2005 році, у відповідь на придушення в Росії дорікань з боку опозиції, "Freedom House" змінив загальну оцінку режиму з "частково свободний" на "несвободний".

Рейтинги "Freedom House" фіксують дедемократизацію Росії, але випускають з уваги траєкторію дієздатності держави: високої в період до горбачовських реформ, дедалі нижчої в роки правління Єльцина, а потім знову дуже високої за Путіна. Ці дві тенденції безпосередньо взаємозалежні; режим Путіна агресивно розширював дієздатність держави, витісняючи демократію. Однак, хоч як це дивно, в якомусь сенсі Путін, можливо, сприяв змінам, які у віддаленій перспективі зрештою приведуть до демократизації Росії. Хоча він і надав російській армії небезпечно широку автономію на Кавказі, він також приборкав капіталістів, які користувалися безпрецедентною незалежністю від державного контролю. Якщо в майбутньому Російська держава знову стане суб'єктом захищеного, взаємозобов'язувального голосу в діалозі з масами, з відносно рівним громадянським населенням, ми зможемо розглядати нинішнього Путіна як автократа, який розпочав перші недемократичні кроки на шляху до таких результатів.

Як це можливо? Пригадаймо чотири елементи правління Людовіка XIV: 1) зміцнення центральної державної влади, 2) посилення пріоритету держави в доступі до ресурсів, що підтримують державу, таких як податки,

робоча сила й озброєння, 3) обмеження впливу і сили конкуруючих центрів ґрунтованої на насильстві автономної влади; 4) зростання залежності легітимності дій держави від згоди громадян, нехай під тиском сили, нехай змушеної. Перші три вочевидь характерні й для путінської Росії.

Четвертий елемент складніший і суперечливіший. У короткостроковій перспективі Путін зменшив, а не збільшив залежність своєї держави від згоди громадян завдяки ресурсам, що підтримують державу; поки він контролює продаж газу і нафти, він може дозволити собі ігнорувати широкомасштабне ухилення росіян від сплати податків та інших обов'язків. Понад те, йому не треба вважати антирежимні рухи, очолювані такими персонажами, як чемпіон із шахів Гарі Каспаров, серйозною загрозою своєму правлінню, хоч би як вони протистояли міжнародному іміджу Путіна і його закликам до внутрішнього порядку. Проте саме через монополізацію ключових енергоресурсів і виникає питання стосовно постпутінської ситуації: коли нинішній президент піде з російської політичної сцени, чи заступить його місце інша сильна особистість або ж та сама концентрація державного контролю над підтримувальними ресурсами посприє приходу до влади якоїсь ширшої коаліції?

Щоб помістити цю несподівану можливість в теоретичну і порівняльну перспективу, доведеться повернутися назад і ширше поглянути на підтримувальні для держави ресурси. Наведу в найстислішому вигляді мої основні аргументи:

1. Ніхто не може управляти країною без соціальних механізмів виробництва і відтворення ресурсів, що підтримують адміністрацію, політичний контроль і патронаж.
2. Доступні ресурси різняться залежно від економічних обставин. Історично такими ресурсами могли бути:
 - засоби примусу, зокрема зброя, в'язниці й спеціальні організовані силові структури;
 - праця, зокрема кваліфікована і/або ефективно координована;
 - тварини, зокрема домашні тварини як джерела їжі і/або робочі тварини;
 - земля, зокрема природні ресурси в її надрах і на її поверхні;
 - інститути збереження лояльності, такі як релігійні секти, системи родинних зв'язків і "торгові діаспори" (trade diasporas);
 - машини, зокрема для переробки сировини, виробництва товарів і послуг і транспортування людей, товарів, послуг або інформації;
 - фінансовий капітал — мобільні й такі, що підлягають обміну, засоби здобуття прав власності;
 - інформація, яка, зокрема, дає змогу здійснювати вигідні, безпечні або скоординовані дії;
 - засоби поширення такої інформації;
 - науково-технічні знання, що, зокрема, вможливають втручання — на благо або на лихо — у сферу добробуту людей.
3. Останні ресурси з цього списку набули значення для підтримки дієздатності держави лише в останні кілька століть, проте більш ранні елементи жодною мірою не втратили своєї ролі в більшості країн сучасного світу.

Приміром, неповний контроль держави над силовими засобами примусу, працею, тваринами та землею дотепер залишається основою системи правління у найдемократичнішій країні світу — Індії.

4. Правителі, яким не вдається отримати відтворюваний доступ до більш пізніх ресурсів із наведеного переліку, зрештою поступляться конкурентам, внутрішнім або зовнішнім, які такий доступ отримали.
5. Правителі можуть здобути ці ресурси у три основні способи: (а) виробляти їх на власних підприємствах; (б) захопити їх і обмінювати на ресурси, що підтримують державу, наприклад, нафту — на зброю; (в) вилучати ці ресурси у підкореного населення, яке вже має і/або виробляє їх.
6. Варіанти (а) і (б) зменшують залежність правителів від згоди громадян і налаштованість щодо торгів із громадянським населенням, перешкоджаючи, таким чином, демократизації, якщо розуміти її як масовість, рівність, захищеність і зобов'язувальну силу голосу народу. Хоча варіант (в) також у жодному разі не гарантує демократизації; він уможливує шлях до неї.
7. В історичному плані демократизація світу, що відбувалася впродовж останніх двохсот років (особливо явно — у сфері оподаткування), почасти виникла з варіанта (в), тоді як (а) і (б) здебільшого демократизацію гальмували.
8. Проте якщо в результаті зміни влади (наприклад, унаслідок революції або захоплення) схема (а) чи (б) стає об'єктом народного колективного контролю, цей перехід також відкриває шлях до демократизації.

Повернімося до переліку можливих ресурсів, що підтримують державу, за нинішніх економічних обставин: засоби примусу, праця, земля тощо. Під час аналізу державного устрою зазвичай вважають — і, як мені видається, правильно — що розподіл, власність і відносне переважання цих ресурсів у державній моделі серйозно обмежує набір форм влади, що їх можуть побудувати правителі.

Імперії, наприклад, зазвичай залежать від аграрних економік і черпають засоби правління не шляхом безпосереднього управління цими економіками, а через деяку комбінацію підтримки з боку місцевих магнатів і данини, яку збирають з уразливих сусідніх народів. Імперії монголів підтримували себе головним чином за рахунок данини, що вилучалася із застосуванням брутальної сили, проте їхнє виживання залежало від доступу до аграрних народів, які мали платити данину. На рівні нижче провінції навіть могутня Китайська імперія (яка, між іншим, упродовж кількох століть сплачувала данину монголам) на всій своїй території спиралася на домовленості між нечисленною бюрократією і землевласниками.

Міста-держави, навпаки, зазвичай черпали велику частину підтримувальних ресурсів із фінансового капіталу, накопиченого в результаті завоювань і торгівлі, водночас день у день використовуючи трудові ресурси місцевих рабів і слуг, а також селян із прилеглих залежних територій; крім того, такі необхідні ресурси, як зброя і військо, вони купували в інших місцях. Хоча італійські міста-держави вступили у друге тисячоліття, поєднуючи торгівлю і прямиї грабунок у відносинах із країнами Середземномор'я і

Близького Сходу, приблизно від 1400 року вони спиралися на збройні сили у вигляді загонів ополченців і найманців, що фінансувалися за рахунок експлуатації підкореного населення і доходів олігархів від торгівлі. Таким чином, простий перелік ресурсів, що підтримують державу, вже достатньо наближає нас до систематичної диференціації режимів правління.

Ресурси, що йдуть далі за переліком, такі як машини, фінансовий капітал, інформація, засоби передання інформації й науково-технічні знання, набували дедалі більшої ролі мірою зростання світового багатства. І якщо твердження, що як основа державної влади науково-технічні знання можуть посперечатися з фінансовим капіталом, видається вам притягнутим за вуха, зверніть увагу, як у Катарі, еміраті на узбережжі Перської затоки, розпоряджаються доходами від експлуатації величезних, але вичерпних запасів природного газу. Емір, Шейх Хамад бін Халіфа Аль-Тані, інвестує мільярди в науку, освіту і дослідження, плануючи перетворити Катар на дослідницький центр для всього Близького Сходу.

Дружина еміра, принцеса Моза бінт Насер Аль-Міснад, очолює Фонд освіти, науки і суспільного розвитку Катару (the Qatar Foundation for Education, Science, and Community Development), капітал якого обчислюється мільярдами. Вона спрямувала весь прибуток від цілої нафтової свердловини, близько \$80 млн на рік, на потреби фонду наукових досліджень. У країні із населенням 800 тис. осіб 500 студентів новоствореного університету, Освітнього містечка, мають усі шанси стати національною елітою [13]. Якщо програма еміра завершиться успішно, на зміну контролю над землею (і, в даному випадку, над викопним паливом під нею) як основі основ державної влади Катару цілком може прийти контроль над науково-технічними знаннями.

Пригадаймо, які варіанти отримання підтримувальних ресурсів є у правителів: (а) виробляти їх на власних підприємствах, (б) захопити їх і обмінювати на підтримувальні для держави ресурси, наприклад, нафту — на зброю, (в) забирати ресурси у підкореного населення, яке вже має і/або виробляє їх. Катар і подібні до нього багаті на енергоносії держави здебільшого покладаються на варіант (б), здобуваючи підтримувальні ресурси за рахунок продажу продукції монополій на цінні товари. Цікаво буде спостерігати, як і наскільки внаслідок вичерпання їхніх енергетичних ресурсів вони схиллятимуться до варіантів (а) і (в).

Оподаткування впливає із варіанта (в). Державне оподаткування ставить перед політичними аналітиками чимало гострих питань, оскільки загалом платники податків мало що отримують за свої виплати. Вони можуть не отримувати взагалі нічого або ж отримувати мізерну частку колективного надбання. Навіщо ж їм узагалі щось сплачувати [7; 11]? Проте держави часто розвивалися за рахунок оподаткування, чи то під тиском сили, чи ні [1; 3; 4; 9; 14, розд. 3; 17]. Збираючи податки, вони найчастіше тим самим запускали цикли вторгнення, спротиву, репресій і домовленостей: державні агенти вимагають виплат, громадяни пручаються, уряд застосовує збройні сили й у процесі придушення опору одних ватажків убиває, інших підкуповує, виправдовуючи ці вторгнення й тим самим встановлюють правила для законних вторгнень надалі — одне слово, застосовують репресії у поєднанні з домовленостями.

Цикли “вторгнення–спротив–репресії–домовленості” коливаються від дрібномасштабного опору до масового повстання. Велика французька революція 1789–1799 років, поряд з іншим, являла собою саме такий цикл. Він завершився політичною реакцією, але заразом і режимом, значно більш залежним від згоди громадян, ніж це можна було собі уявити 80 років тому, наприкінці правління Людовіка XIV.

Цикли “вторгнення–спротив–репресії–домовленості” змушують держави сплачувати приховану політичну ціну: хоча вони зазвичай збільшують приплив ресурсів у розпорядження держави, вони також роблять державу залежною від цих потоків і визначають терміни наступного раунду вилучення. І в тому, і в тому сенсі вони підпорядковують держави публічній політиці і посилюють вплив населення на публічну політику. Хоча в короткостроковій перспективі вони, як правило, не стимулюють демократичних обговорень, вони ж створюють умови для демократизації у довготривалій перспективі. Як ми вже переконалися на прикладі Людовіка XIV, зсув держави в бік залежності від згоди громадян на продовження державного ресурсовилучення збільшує схильність режиму до чергування демократизації та дедемократизації. Цикли “вторгнення–спротив–репресії–домовленості” змушують режими перевищувати поріг цієї схильності.

Такі цикли дістають продовження в сучасному Китаї. Томас Бернстайн і Сяобо Люй досліджували опір селян Китаю оподаткуванню у 1990-х роках і його результати. Хоча уряд приховує такі події, Бернстайн і Люй зібрали численні свідчення зростання опору податковій і тарифній сваволі. Понад те, іноді селяни досягали успіху, змушували місцеві влади піти на поступки, привертати увагу високопоставлених чиновників до сваволі, що царює на місцевому рівні, і під час переговорів домагалися перегляду умов подальшого державного ресурсовилучення.

У шерезі повстань у районі Женьшу провінції Січуань 1992-го і 1993 років можна вбачати такого роду цикл “вторгнення–спротив–репресії–домовленості”. У цьому районі, незважаючи на початок державної кампанії зі “зменшення тягаря”, місцева влада й надалі вимагала від селянських господарств сплати непосильних податків і змушувала працювати на будівництві шляхів. Не отримавши працівників або грошей, влада на місцях відбирала у селян усе майно — телевізори, зерно або худобу. Утім, місцеві жителі під проводом селянина Чжана Деаня розпочали боротьбу. Прокурор району намагався домогтися арешту Чжана за ухиляння від сплати податків, проте “коли від семи до восьми сотень селян, озброєних сільгоспманентом і коромислами, зібралися в містечку Сеань, Чжан публічно пошматував ордер на арешт. Вони вигнали поліціантів, які приїхали вчиняти арешт, і спалили поліцейську автівку. У січні та лютому Сеанем прокотилася хвиля насильства. Крамниці були зачинені, а робота адміністрації паралізована. Подійкували, що сотні селян брали участь у “партизанській війні” металевих каменів. Фермери дійшли до столиці району і вторглися на територію адміністративного кварталу, голосно вимагаючи справедливості.

“Ці народні хвилювання змусили керівників партії й адміністрації провінції Січуань направити в лютому в Женьшу робочу групу. З огляду на повсюдне незадоволення з приводу нездоланих поборів офіційні особи

провінції та району Женьшу “підтвердили, що в Чжана Деаня були підстави публічно заявляти про політику полегшення тягаря для селян і закликати людей відмовлятися сплачувати надмірні податки” [2, с. 132–133].

Але чиновники й далі пручалися, і протести в Женьшу не вщухали. Однак до 1994 року і місцева, і центральна влада явно пішли на поступки. Селяни, які нападали на чиновників і поліціантів, були звільнені, чимало посадовців втратили свої посади, а з бюджету провінції було виділено кошти на будівництво локальних автострад [2, с. 136].

Прощу зрозуміти мене правильно: події у Женьшу жодною мірою не свідчать про те, що 1990-ми роками Китай стрімко демократизувався, й тим паче — про те, що китайська держава руйнувалася. Утім, доставши широкий резонанс як модель переговорів між державою та громадянином, вони запустили механізм підпорядкування держави публічній політиці й певною мірою зміцнили вплив народу на публічну політику. В цьому разі головним механізмом був цикл “вторгнення–спротив–репресія–домовленість”. Нагромадження таких конфронтацій і розв’язок розчищає шлях для демократизації. Чим більше в Китаї виникає подібних до Женьшу циклів, тим ближче режим до масових, рівноправних, захищених, взаємозобов’язувальних консультацій між державою і громадянином, тобто до демократії.

Із падінням державного соціалізму за межами Китаю і Північної Кореї держави, які отримували необхідні ресурси для їх забезпечення, самостійно виробляючи їх, практично зникли. За винятком того, що стосується збройних сил, Китай також стрімко відходить від бодай якоїсь подоби економічної автономії. Однак друга стратегія підтримки держави — обмін товарів і послуг, виробництво яких монопольно контролюється державою, — вижила і навіть процвітає. Ми вже бачили, як Володимир Путін пішов цим шляхом, відновивши державний контроль над виробництвом нафти і газу, яке у 1990-х роках здебільшого перейшло до приватних рук. У ситуації, здавалось би, неминучого розпаду Російської держави стратегія Путіна дала йому змогу придушити місцеву політичну опозицію, одночасно повернувши Росії статус світової наддержави.

Водночас країни, багаті на енергоносії, могли обходитися без домовленостей із громадянами завдяки повному контролю над енергоносіями (найчастіше разом з іноземними капіталістами), продажу їх на міжнародних ринках, придбанню засобів силового примусу на інших міжнародних ринках, а за рахунок прибутків платили за підтримку своїм місцевим прихильникам. Президент Венесуели Уго Чавес, незважаючи на всі популістські жесты, напрочуд ефективно використовував доходи від продажу нафти, позбавивши себе необхідності шукати схвалення з боку громадян. Ми можемо спостерігати застосування схожих стратегій у багатьох так званих державах-рантє, таких як Алжир, Саудівська Аравія, Бірма та (як мені видається) Іран.

Фактично моя аргументація назагал спирається на два прості твердження. По-перше, те, яким саме чином правителі отримують у своє розпорядження засоби правління, — шляхом придбання за рахунок продажу монополізованих товарів або ж через вилучення у підпорядкованого населен-

ня, — суттєво впливає на характер правління. По-друге, демократизація у довготривалій перспективі розвивається лише тоді, коли правителі починають покладатися на громадянську згоду як на засіб правління.

Із першого твердження випливає, що дослідники фіскальної системи можуть підсилити свої теорії, якщо розглядатимуть весь спектр ресурсів, що підтримують державу, перш ніж братися до вивчення оподаткування як особливого, причому вельми умовного, способу отримання доступу до цих ресурсів. Із другого твердження випливає, що дослідники фіскальної системи можуть натрапити на слід демократизації або, на тих самих засадах, дедемократизації. Поєднання першого і другого дають змогу простежити причини фундаментальних змін і коливань у політичних режимах.

Література

1. *Ardant G.* Histoire de l'impôt : 2 vols. — P., 1971; 1972.
2. *Bernstein Th.P., Lü X.* Taxation without Representation in Contemporary Rural China. — Cambridge, 2002.
3. *Brewer J.* The Sinews of Power. War, Money and the English State, 1688–1783. — N.Y., 1989.
4. *Daunton M.* Trusting Leviathan. The Politics of Taxation in Britain, 1799–1914. — Cambridge, 2001.
5. *Fish M.St.* Democracy Derailed in Russia. The Failure of Open Politics. — Cambridge, 2005.
6. Freedom in the World 2006. Selected Data from Freedom House's Annual Global Survey of Political Rights and Civil Liberties. — www.freedomhouse.org/template.cfm?page=5, viewed 11 March 2006.
7. *Herzog D.* Happy Slaves: A Critique of Consent Theory. — Chicago, 1989.
8. Human Rights Watch: "Overview of Human Rights Issues in Russia". — www.hrw.org/english/docs/2006/01/18/russia2218.htm.
9. *Kozub R.* Evolution of Taxation in England, 1700–1850: A Period of War and Industrialization // Journal of European Economic History. — 2003. — 32. — P. 363–390.
10. *Ledeneva A.* Russia's Economy of Favours. Blat, Networking, and Informal Exchange. — Cambridge, 1998.
11. *Levi M.* Of Rule and Revenue. — Berkeley, 1988.
12. *Schmitt G.* Natural Gas. The Next Energy Crisis? // Issues in Science and Technology. — 2006. — Summer. — P. 59–64.
13. Qatar Taps Wells of Knowledge // Science. — 2006. — 312 (7 April). — P. 46–47.
14. *Tilly Ch.* Coercion, Capital, and European States, 990–1992. — Oxford, 1992.
15. *Varese F.* The Russian Mafia. Private Protection in a New Market Economy. — Oxford, 2001.
16. *Volkov V.* The Monopoly of Force. Violent Entrepreneurs in Russia's Emerging Markets. — Ithaca, 2002.
17. *Webber C., Wildavsky A.* A History of Taxation and Expenditure in the Western World. — N.Y., 1986.

*Переклад з англійської Дмитра Гломозди
Науковий редактор перекладу Павло Кутуєв*